ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Tohirova Malikabonu Umidovna

Buxoro davlat universiteti “Yurisprudensiya” yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

VIJDON ERKINLIGINING HUQUQIY TARIXIY SHAKLLANISHI HAMDA KONSTITUTSIYAVIY KAFOLATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada vijdon erkinligi kontsepsiyasi, uning huquqiy asoslari, tarixiy taraqqiyoti va bugungi jamiyatdagi o‘rni hamda roli tahlil qilingan. Shuningdek, vijdon erkinligi insonning shaxsiy fikr, e’tiqod va axloqiy qarorlarini erkin belgilash huquqi ekanligi, uni davlat va jamiyat tomonidan himoya qilish zarurligi ilgari surilgan. Bundan tashqari, global erkinlik indekslari va inson huquqlari bo‘yicha statistik tendensiyalarni ham o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: vijdon erkinligi, inson huquqlari, huquqiy kafolat, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, diniy tashkilotlar.

KIRISH

Vijdon erkinligi tushunchasi insoniyat tarixida qadimdan shakllangan va turli davrlarda turlicha ifodalangan. Vijdon erkinligi, boshqa so‘z bilan aytganda, insonning ichki ongiga, axloqiy qarashlariga, diniy va dunyoqarashiga binoan o‘z fikrini erkin belgilash va amalga oshirish huquqidir. Ushbu tushuncha insonning shaxsiy erkinligini va jamiyatdagi huquqiy madaniyatni mustahkamlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tarixiy nuqtai nazardan, vijdon erkinligi g‘oyasi Yevropada XVI–XVIII asrlarda protestant reformasi, diniy erkinlik harakatlari va inson huquqlari bo‘yicha dastlabki konstitutsiyaviy hujjatlar orqali rivojlangan. Shu davrda, inson o‘z dini e’tiqodini erkin tanlash huquqiga ega ekanligi dastlabki qonuniy ifodalarni topgan. Masalan, 1640-yilda Amerikada Providence shahrida vijdon erkinligini himoya qiluvchi qarorlar qabul qilingan bo‘lib, u shaxsiy diniy e’tiqodni boshqalarning bosimi ostida majburlamaslikni nazarda tutgan.

Bu davr shuningdek, shaxsiy erkinlik va huquqiy mas’uliyatning bir-biriga bog‘liqligini namoyon qilgan. XVIII asrning oxirida Yevropa qit’asi va Shimoliy Amerika mustamlakalari hududida vijdon erkinligi bo‘yicha bir qancha normativ hujjatlar paydo bo‘ldi. Masalan, 1776-yilda qabul qilingan Amerika Qo‘shma Shtatlarining Mustaqillik Deklaratsiyasi va 1791-yildagi Bill of Rights insonning erkin diniy qarashlariga ega bo‘lish huquqini kafolatlagan. Ushbu hujjatlar shaxsning ichki qarorlarini va diniy erkinligini himoya qilishni qonuniy asosga aylantirdi. XIX va XX asrlarda vijdon erkinligi tushunchasi yanada rivojlanib, uni xalqaro huquqiy darajada himoya qilishga intilishlar kuchaydi.

Shu tariqa, vijdon erkinligi nafaqat shaxsiy huquq sifatida, balki jamiyat va davlatning asosiy tamoyili sifatida ham rivojlandi. Bu huquq demokratik jamiyatlarda shaxsning ichki erkinligini ta’minlaydi va boshqalar bilan ijtimoiy muvozanatni saqlash imkonini beradi. Shuni ta’kidlash lozimki, vijdon erkinligi boshqa huquqlar bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, fikr erkinligi, diniy erkinlik va axloqiy qarorlarni amalga oshirish huquqi vijdon erkinligi bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli, vijdon erkinligini o‘rganish nafaqat shaxsiy erkinlik, balki jamiyatda huquqiy madaniyat va ijtimoiy barqarorlikni rivojlantirish uchun ham muhimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Shaxsning vijdon erkinligini ta’minlash masalasini o‘rganishda ularning konstitutsiyaviy va xalqaro huquqiy kafolatlar bilan uzviy bog‘liqligi tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida analitik va sintez metodlari qo‘llanilib, shaxsning vijdon erkinligi, ichki qaror qabul qilish va diniy erkinlik huquqlarining daxlsizligi hamda sud orqali himoyalanish mexanizmlari aniqlandi. Shuningdek, qiyosiy-huquqiy yondashuv orqali O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy normalari va xalqaro inson huquqlari standartlari solishtirilib, vijdon erkinligini ta’minlashning huquqiy ahamiyati yoritildi. Bu yondashuv O‘zbekistonning milliy qonunchiligi va xalqaro majburiyatlari o‘rtasidagi uyg‘unlikni ko‘rsatdi. Mantiqiy-huquqiy tahlil esa Konstitutsiyada belgilangan vijdon erkinligi va uni amalga oshirish mexanizmlarining mazmuniy uyg‘unligini aniqlashga xizmat qildi. Shu bilan birga, tizimli yondashuv orqali davlat hokimiyati organlari, sud tizimi va inson huquqlarini himoya qiluvchi institutlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va vijdon erkinligini ta’minlash mexanizmlari tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Vijdon erkinligi bu shaxsning ichki ongini, axloqiy qarashlarini, e’tiqodini erkin tanlash va amalga oshirish huquqidir. U insonning shaxsiy erkinligi va daxlsizligini ta’minlaydi. Shu nuqtai nazardan, vijdon erkinligi shaxsning ichki majburlovlardan, diskriminatsiyadan va boshqa tashqi bosimlardan himoyalanishini kafolatlaydi. Vijdon erkinligi ikki asosiy elementdan iborat:

Birinchisi, shaxsiy element bo‘lib, bu shaxsning ichki qaror qabul qilish, diniy yoki dunyoqarash tanlovini amalga oshirish huquqini anglatadi. Masalan, kishi o‘z e’tiqodini tanlashi, unga rioya qilishi yoki e’tiqod qilmasligi mumkin.

Ikkinchisi, huquqiy element hisoblanib, bu element vijdon erkinligini davlat tomonidan kafolatlash va himoya qilishni o‘z ichiga oladi. Bu esa shaxsning ichki erkinligini qonuniy asosda mustahkamlaydi.

Vijdon erkinligi demokratik jamiyatning muhim tamoyili sifatida nafaqat shaxsiy erkinlikni, balki jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ham ta’minlaydi. Shu sababli bu huquq boshqa huquqlar bilan uzviy bog‘liqdir. Masalan, fikr erkinligi, axloqiy qarorlarni amalga oshirish va diniy erkinlik. Vijdon erkinligi xalqaro huquqiy hujjatlarda ham keng tan olingan. Asosiy hujjatlar quyidagilar:

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (IHUD), 1948 yil, 18-modda:
“Har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi huquqiga ega; bu huquq o‘z dini yoki e’tiqodini o‘zgartirish, diniy marosimlarni yakka holda yoki boshqalar bilan amalga oshirish imkoniyatini o‘z ichiga oladi” [1].

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt (FSHP), 1966 yil, 18-modda:

1. Har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi huquqiga ega. Ushbu huquq o‘z ixtiyori bilan o‘ziga ma’qul dinni qabul qilish va e’tiqod qilish erkini, yakka holda, shuningdek boshqalar bilan birgalikda, oshkora yoki xususiy tartibda ibodat qilish, diniy va boshqa urf-odatlarni va marosimni bajarish erkini ham o‘z ichiga oladi.

2. Hech kim o‘z ixtiyoriga ko‘ra o‘z dini va e’tiqodiga ega bo‘lish yoki qabul qilish erkini kamsitadigan majburiy holatga duchor etilmasligi lozim.

3. Din yoki e’tiqod erkinligiga faqat qonun bilan belgilangan va jamoat xavfsizligini, tartibini, salomatligi va axloqini, shuningdek boshqa shaxslarning asosiy huquqlari va erkinliklarini muhofaza etish uchun zarur bo‘lgan cheklashlar belgilanishi mumkin.

4. Ushbu Paktda ishtirok etuvchi davlatlar ota-onalarning va tegishli hollarda qonuniy vasiylarning o‘z bolalarini o‘z shaxsiy e’tiqodlariga muvofiq diniy va axloqiy tarbiyalash erkini hurmat qilish majburiyatini oladilar” [2].

Pakt shaxsning vijdon va din erkinligini himoya qilish, faqat qonun asosida va zarur hollarda (boshqalarning huquqlarini, jamoat xavfsizligini himoya qilish) cheklanishini nazarda tutadi.

Yevropa Kengashining Inson huquqlari konvensiyasi, 1950 yil, 9-modda: Vijdon va diniy erkinlikni kafolatlaydi va uni davlatlar tomonidan himoya qilinishini belgilaydi [3]. Xalqaro huquqiy hujjatlar vijdon erkinligini nafaqat shaxsiy huquq sifatida, balki davlatlararo normalar sifatida ham tan oladi. Shu bilan birga, ularni milliy qonunchilikka integratsiya qilish demokratik davlatlarning mas’uliyatidir.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi vijdon erkinligini birinchi darajali huquq sifatida kafolatlaganligini uning 35-moddasida ko‘rishimiz mumkin:*“Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e’tiqod qilishi yoki hech qaysi dinga e’tiqod qilmaslik huquqiga ega”* [4]. Shu bilan birga, Konstitutsiya davlat organlarini vijdon erkinligini himoya qilishga majbur qiladi va diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslikni ta’minlaydi. “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi qonun esa vijdon erkinligi asosiy huquq sifatida amalga oshirilishini tartibga soladi [5]. Fuqarolarning diniy tashkilotlarni ro‘yxatdan o‘tkazish huquqni, diniy ta’lim olish va diniy marosimlarda ishtirok etish huquqini va diniy faoliyatni amalga oshirishda davlat nazoratining qonuniy chegaralarini belgilab beradi. Bu qonun davlat organlariga vijdon erkinligini himoya qilish va diniy tashkilotlar faoliyatini qonuniy tartibga solish vakolatini beradi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, vijdon erkinligini ta’minlashda Konstitutsiyadagi va milliy qonunchilikdagi kafolatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, ular shaxsning ichki erkinligi, daxlsizligi va qadr-qimmatini himoya qilishning asosiy huquqiy mexanizmi hisoblanadi. Tadqiqot davomida Konstitutsiyada belgilangan vijdon erkinligi huquqi bevosita amal qiluvchi huquqiy normalar sifatida mustahkamlanganligi aniqlandi. Bu holat shaxsning vijdon erkinligini qo‘shimcha normativ-huquqiy hujjatlarsiz ham sud orqali himoya qilish imkonini yaratadi. Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko‘ra, vijdon erkinligini ta’minlashda qonun oldida tenglik tamoyili muhim kafolat sifatida namoyon bo‘ladi. Konstitutsiyaviy normalar barcha shaxslarning irqi, millati, jinsi, dini, ijtimoiy kelib chiqishidan qat’i nazar, teng huquqliligini ta’minlashga qaratilgan. Bu esa vijdon erkinligi buzilishining oldini olish va diskriminatsiyasiz amalga oshirilishini kafolatlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, sud hokimiyatining mustaqilligi vijdon erkinligini himoya qilishda eng muhim institutsional kafolatlardan biri hisoblanadi. Mustaqil sud tizimi mavjud bo‘lgan sharoitda, shaxsning vijdon erkinligi buzilgan taqdirda, uni tiklashning samarali mexanizmi shakllanadi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sud orqali himoya qilish huquqi vijdon erkinligining real ta’minlanishida muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, tadqiqot davomida vijdon erkinligini ta’minlash faqat normativ hujjatlarning mavjudligi bilan cheklanmasligi, balki ularni amalda samarali tatbiq etish mexanizmlarining rivojlangan bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi. Huquqni qo‘llash amaliyotida davlat organlari va mansabdor shaxslarning mas’uliyati shaxsiy erkinlik, xususan, vijdon erkinligini himoya qilish darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2023-yilda O‘zbekistonda ro‘yxatdan o‘tgan diniy tashkilotlar soni 2 500 dan ortiq, shundan 85 % faoliyatini qonuniy va shaffof tarzda amalga oshirmoqda [6]. Bu raqam mamlakatda vijdon erkinligini ta’minlashning amaliy natijasini ko‘rsatadi va fuqarolarning diniy va ichki qarorlarini erkin amalga oshirish imkoniyatini ifodalaydi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari inson huquqlarini himoya qiluvchi institutlar,

xususan, Ombudsman institutining vijdon erkinligini himoya qilishdagi ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatdi. Ushbu institut fuqarolarning buzilgan vijdon erkinligini tiklashda muhim vositachi bo‘lib xizmat qiladi va davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi. Umuman olganda, olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, vijdon erkinligini ta’minlashda konstitutsiyaviy va milliy kafolatlar tizimli, uzviy va o‘zaro bog‘liq mexanizmlar majmuasini tashkil etadi. Ularning samarali ishlashi huquqiy davlat va adolatli jamiyat barpo etishning muhim sharti hisoblanadi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, vijdon erkinligini ta’minlashda bir qator huquqiy muammolar mavjud bo‘lib, fuqarolarning yetarli darajada shakllanmagan huquqiy ongi bu erkinlikni to‘liq amalga oshirishga to‘sqinlik qilmoqda. Shu bois, huquqiy madaniyatni yuksaltirish bugungi kunda dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Tadqiqotlar siyosiy va huquqiy tizimlarning barqarorligi, birinchi navbatda, shaxsning asosiy huquq va erkinliklari, xususan vijdon erkinligining qanchalik samarali ta’minlanishiga bog‘liqligini isbotladi. Bu holat World Justice Project (WJP) Rule of Law Index ko‘rsatkichlarida ham tasdiqlangan bo‘lib, unda vijdon erkinligi va sud mustaqilligi qonun ustuvorligining asosiy mezonlari sifatida belgilanadi [7].

Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi shaxsning hayoti, erkinligi, sha’ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida mustahkamlab, ularni himoya qilishni davlatning ustuvor vazifasi etib belgilaydi. Bu vijdon erkinligiga doir konstitutsiyaviy kafolatlarning yanada kuchaytirilganidan dalolat beradi. Xorijiy tajriba tahlili vijdon erkinligini himoya qiluvchi huquqiy tizimlar jamiyat rivojlanishi va shaxs manfaatlari bilan uyg‘un holda doimiy takomillashib borishini ko‘rsatadi. Vijdon erkinligini amalda ta’minlash faqat normativ-huquqiy hujjatlarga tayanib qolmay, davlat organlarining huquqiy tamoyillarga sodiqligi, sud mustaqilligi hamda fuqarolarning o‘z huquqlaridan xabardorligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

XULOSA

Vijdon erkinligini ta’minlashda konstitutsiyaviy kafolatlar huquqiy davlat barpo etishning ajralmas qismi hisoblanadi. Konstitutsiya vijdon erkinligi uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratib, uni davlat tomonidan ishonchli himoya qilinishini ta’minlaydi. Vijdon erkinligini ta’minlashda konstitutsiyaviy kafolatlar huquqiy davlatning asosiy poydevori sifatida namoyon bo‘ladi. Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi shaxsning hayoti, erkinligi, sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilishni davlatning ustuvor vazifasi etib belgilaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, konstitutsiyaviy kafolatlarning samaradorligi sud mustaqilligi, davlat organlarining mas’uliyati va fuqarolarning huquqiy madaniyati bilan bevosita bog‘liq. Shaxsiy huquqlarning, xususan vijdon erkinligining, amalda himoyasi nafaqat normativ hujjatlar mavjudligi, balki ularni tatbiq etish mexanizmlari orqali ta’minlanadi. Milliy va xalqaro huquqiy normalarning uyg‘unlashuvi vijdon erkinligini universal qadriyat sifatida mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu tariqa, konstitutsiyaviy kafolatlar vijdon erkinligini nafaqat himoya qiladi, balki uning doimiy rivojlanishi va jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, BMT, 1948 // https://constitution.uz/oz/pages/humanrights
2. “Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risida”gi xalqaro pakt // https://lex.uz/docs/-2640479
3. European Convention on Human Rights, Article 9 // https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2023. – 80 b.

5. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 5-iyuldagi “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi O‘RQ-699-sonli Qonuni // https://lex.uz/docs/-5491534
6. 2023 Report on International Religious Freedom: Uzbekistan; U.S. State Department // https://www.state.gov/reports/2023-report-on-international-religious-freedom/uzbekistan
7. World Justice Project, Rule of Law Index 2023 // https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index